

ترجمه انگلیسی این مقاله نیز تحت عنوان:
The Role of Rite of Passage in Physical Structure of Iran's Public Baths
در همین شماره مجله به چاپ رسیده است.

نقش آیین گذار در ساختار کالبدی حمام‌های عمومی ایران

مهروش کاظمی شیشوان^{۱*}، مهسا بایبوردی^۲

۱. دکترای معماری، استادیار دانشکده هنر و معماری، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.
۲. پژوهشگر دکتری معماری، دانشکده هنر و معماری، واحد شبستر، دانشگاه آزاد اسلامی، شبستر، ایران.

تاریخ دریافت: ۹۷/۰۴/۰۶ تاریخ اصلاح: ۹۷/۱۲/۰۷ تاریخ پذیرش: ۹۸/۰۲/۱۶ تاریخ انتشار: ۹۸/۱۰/۰۱

چکیده

بیان مسئله: نظافت و طهارت از اهمیت بسیاری در دین اسلام برخوردار است. این اهمیت در توجه فراوان به گونه‌ای از معماری به نام حمام بیشتر تجلی یافته است. حمام‌ها علاوه بر ویژگی‌های کالبدی و مادی دارای ویژگی‌های آیینی و غیرمادی نیز هستند که برای شناخت آنها باید ساختار کالبدی مشترک حمام‌های عمومی مورد مطالعه قرار گیرند. البته باید در نظر داشت که این ساختار مشترک در معماری و به‌ویژه معماری سنتی رابطه مستقیم با عملکرد بنا دارد و در حقیقت هر بنا برای عملکردی ویژه و با طرحی متناسب با آن به‌وجود می‌آمده است. یکی از کارکردهای اصلی حمام انجام آیین طهارت است و مطابق نظر اغلب محققان آیین‌های تطهیر در زمره آیین‌های گذار قرار دارند. حال این پرسش مطرح می‌شود که آیین گذار چه نقشی در ساختار کالبدی حمام‌های عمومی ایرانی داشته است؟

هدف پژوهش: آنچه پژوهش حاضر در فرجام کار بر آن تأکید دارد یافتن تأثیر آیین‌های گذار بر کالبد حمام‌های عمومی ایرانی است. نتایج مطالعه حاضر نشان می‌دهد که ساختار سه‌بخشی آیین گذار به‌عنوان مفهومی الهام‌بخش در طرح معماری حمام مورد توجه بوده است.

روش پژوهش: برای بررسی نقش آیین گذار در ساختار کالبدی حمام‌های عمومی ایران، با توجه به الزامات پژوهش و ضمن بهره‌گیری از نوع پژوهش استدلال منطقی، به‌صورت توأمان از روش تفسیری تاریخی نیز استفاده می‌شود. گردآوری اطلاعات لازم پژوهش نیز از طریق مطالعات اسنادی و منابع کتابخانه‌ای است.

نتیجه‌گیری: آفرینش فضای معماری علاوه بر عملکرد بنا از ریشه‌های فرهنگی و اعتقادی جامعه تأثیر می‌پذیرد. در شکل‌گیری ساختار سه‌بخشی حمام‌های ایرانی که شامل بینه، میاندر و گرمخانه است در کنار تاثیر عوامل اقلیمی و عملکردی، ارتباط معنا داری با مراحل سه‌گانه آیین گذار و همچنین آداب استحمام و تطهیر می‌توان یافت که نشان از توجه به جنبه محتوایی و آیینی در طرح حمام‌های سنتی ایران است. واژگان کلیدی: حمام، گرمابه، تطهیر، آیین گذار.

مقدمه و بیان مسئله

گرایش جهان‌بینی‌های عصر حاضر بر این است که تمام جریان‌های فکری و جهان‌بینی‌ها برگرفته از جامعه است، اما این مسئله در مورد جوامع سنتی به کلی برعکس است.

یعنی این جهان‌بینی‌ها و جریان‌های معنوی هستند که صورت‌ها و اشکال اجتماعی را به‌وجود آورده‌اند. این صورت‌ها و اشکال بازتابی از باورها و اعتقادات هستند که در جوامع سنتی عامل تعیین‌کننده‌ای به‌شمار می‌روند. برای انسان سنتی، جهان همیشه ارزش فراطبیعی دارد. اقسام دلیل‌های ساختن یک بنا و بهره‌برداری از آن را

* نویسنده مسئول: ۰۹۱۴۱۱۶۵۷۴۸، m.kazemi@iaushab.ac.ir

با اعمال ویژه‌ای مانند ازدواج، تدفین، آیین‌های بلوغ و ورود به جوامع سری یا رسیدن به مقام‌های روحانی، آیین‌های گذار اتفاق می‌افتند (Van Genep, 1960, 2-4). در آداب و احکام اسلامی، آیین‌های تظہیری که پیش از مراسم مذهبی و آیینی انجام می‌شود نیز باز نمودی از آیین گذار هستند، زیرا فرد با انجام آن برای تحولی معنوی آماده می‌شود.

مبانی نظری و پیشینه پژوهش

درباره حمام‌های ایرانی پژوهش‌های کمی صورت گرفته است و برخی پژوهش‌های انجام شده نیز به دلیل کمبود منابع جامع نیستند. از جمله پژوهش‌های انجام یافته می‌توان از مقاله فخار تهرانی (۱۳۷۹) با عنوان حمام در نظرگاه زمان نام برد. فخار تهرانی در این مقاله به بیان اجمالی روند تاریخی شکل‌گیری حمام پرداخته است و حمام‌های عمومی ایرانی را در ارتباط با حمام‌های رومی و تحت تأثیر آیین میتراپی دانسته است. همچنین طبسی، انصاری، فخار تهرانی و طاووسی در مقاله‌ای با عنوان بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی تشابهات کالبدی حمام‌های دوره صفوی را مورد بررسی قرار داده‌اند. از تحقیقات دیگری که درباره حمام انجام گرفته است می‌توان مجموعه مقالات اولین سمینار حمام را نام برد که در سال ۱۳۸۲ به کوشش دکتر فخار تهرانی برگزار شد. همچنین مقالات چاپ شده در دو شماره خردادماه و تیرماه کتاب ماه هنر و برخی از پایان نامه‌های کارشناسی ارشد دانشجویان مرمت نیز از این دسته‌اند. بیشتر پژوهش‌های انجام شده نگاهی باستان‌شناسانه به موضوع دارند و بر جنبه‌های مادی و کالبدی حمام تأکید می‌کنند. برخی نیز با نگاهی تاریخی به حمام نگریسته‌اند و روند تاریخی پیدایش آن را مورد بررسی قرار داده‌اند. متأسفانه درباره جنبه مفهومی و غیرمادی معماری حمام کمبود پژوهش‌های انجام گرفته بیشتر محسوس است و تأثیر یافته‌های مطالعات انجام شده در طرح معماری حمام مورد بررسی قرار نگرفته است و پژوهش‌ها بیشتر نگاهی مردم‌شناسانه دارند تا معمارانه. از جمله این مطالعات می‌توان به مقاله حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجار اشاره کرد که نویسنده در این پژوهش به جنبه‌های اجتماعی حمام پرداخته است. همچنین روح‌الامینی در کتاب حمام‌های عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز به بررسی جنبه‌های اجتماعی و فرهنگی حمام با توجه به متون ادبی و تاریخی پرداخته است. در زمینه چستی آیین گذار و نقش آن در حوزه فرهنگ نیز پژوهش‌های محدودی صورت گرفته است که از آن جمله می‌توان به مقاله استحاله و تغییر هستی‌شناختی در آیین گذار، با موضوع شناخت آیین گذار، و مقاله بررسی آیین حنابندان از دیرباز تا کنون در مجله

فقط با در نظر گرفتن ارزش‌های فراطبیعی مورد توجه انسان سنتی می‌توان تبیین کرد.

بی‌تردید در هر فرهنگ و دوره تاریخی، «فضاهای عمومی» تنوع و کارکردهای خاص خود را داشته‌اند. مسلماً این تنوع و کارکرد، با توجه به نیازهای فرهنگی و اجتماعی هر جامعه، به وجود می‌آمده است. بدین ترتیب دستاوردهای هنری بشر حاوی مجموعه‌ای از نمادها و نشانه‌های فرهنگی رایج در جامعه‌ای است که در آن زندگی می‌کند. بنابراین همواره هر فرهنگ الگوی رویدادهای خود را با آن دسته از عناصر کالبدی فضا مشخص می‌کند که در آن فرهنگ متداول‌اند. این عناصر کالبدی معین مداوم تکرار می‌شوند و به‌عنوان الگوهایی ثابت، به شکل‌های گوناگون با هم ترکیب می‌شوند و جنبه روایت گر معماری که حاوی پیام‌هایی نمادین است را شکل می‌دهند. بنابراین، کالبد معماری حاصل خط پیوسته تفکر انسان از گذشته تا زمان ساخت و ایجاد آن است. از این رو برای شناخت معماری در جوامع سنتی نیاز به بررسی و شناخت چنین الگوهای کهن و ثابتی داریم که در ایجاد چنین کالبدهایی مؤثر بوده‌اند.

موضوع پژوهش حاضر شناخت تأثیر آیین گذار، به‌عنوان عنصر معنی‌ده در طرح معماری حمام‌های عمومی ایران، است. با توجه به آنچه گفته شد، برای حصول این شناخت باید ساختار اصلی و الگوی اساسی کالبد حمام را بررسی کرد و دلایل استفاده از چنین الگویی را با توجه به کارکرد بنا بازشناخت. آنچه بسیار مورد تأکید نگارندگان است توجه به دیدگاه ارزشی سنتی است. دیدگاهی که در نتیجه آن اغلب اعمال انسان سنتی دارای ارزشی فرامادی است. بنابراین با در نظر گرفتن گرمابه به‌عنوان مکان تظہیر که کارکرد اصلی آن طهارت است و اعتقاد به اینکه سلسله‌مراتب فضایی یک بنا در ارتباط با عملکرد بنا شکل می‌گیرد، فرض تأثیرپذیری معماری حمام از آیین طهارت قابل بررسی خواهد بود. از نظر فقه و احکام اسلامی نظافت، به‌عنوان یکی از عملکردهای مهم حمام، مقدمه‌ای بر طهارت است. مطابق نظر اغلب محققان، این کارکردها با آیین‌های گذار مرتبط هستند. آیین‌های گذار از جمله آیین‌هایی هستند که همواره نقش چشمگیری در حیات انسان مذهبی ایجاد می‌کنند و این در تمام ادیان صادق است. این آیین‌ها در همه مناطق دنیا ساختاری سه‌بخشی شامل مراحل جدایی، برزخی و بازپیوستگی دارند (کتاب، ۱۳۸۶، ۶۵۸-۶۶۳). عنوان مناسب گذار^۱ برابر با اصطلاح «rite of passage» است که برای اولین بار توسط انسان‌شناس بلژیکی آرنولد وان جنپ (۱۸۷۳-۱۹۵۷) درباره مناسک آیینی ویژه‌ای به کار برده شد. به عقیده او، هر جا تفاوت‌های ویژه‌ای در سن یا گروه‌های شغلی و پیشرفت از یک گروه به گروه دیگر وجود دارد و نیز همراه

و این الگوی سه‌بخشی، الگوی اساسی ساختاری حمام‌های عمومی در ایران بوده است. علاوه بر این مستندات متنی نیز نشان‌دهنده رواج الگوی سه‌بخشی در ساختار حمام‌های عمومی در ایران است. چنانچه در قابوس‌نامه برای معرفی بخش‌های مختلف حمام چنین ذکر شده است: «چون به گرمابه روی اول به خانه سرد شو و یک زمانی توقف کن، چندان که طبع از او حظی یابد. آنگه در خانه میانگی رو و آنجا یک زمان بنشین تا از آن نیز بهره‌ای یابی. آنگه در خانه گرم شو و ساعتی همی باش تا حظ خانه گرم نیز بیایی. چون گرما در تو اثر کرد در خانه خلوت رو» (ابن اسکندر، ۱۳۴۷، ۱۰۸). ذکر این نکته نیز لازم است که خلوت‌خانه به‌عنوان فضای اختصاصی شست‌وشو، بخشی فرعی از گرمخانه به‌شمار می‌رفته است و اغلب در گوشه‌های گرمخانه ایجاد می‌شده است.

در دوره صفوی نیز حمام‌ها دارای همان ساختار سه‌بخشی بودند که شاردن در سفرنامه خود به توصیف آن پرداخته است: «گرمابه‌های ایران عموماً از سه اتاق بزرگ یا سه محوطه که همه جوانب آن با دیوار مسدود شده تشکیل شده است» (شاردن، ۱۳۷۲، ج. ۳، ۲۲). همچنین حمام‌های اسلامی تا دوره قاجار نیز در ساختارهای کهن خود ساخته می‌شدند که دروویل توصیف نسبتاً روشنی از گرمابه‌های این دوره با ساختار سه‌بخشی ارائه داده است (دروویل، ۱۳۷۰، ۶۱-۶۲). از نمونه‌های و شواهد متنی بررسی شده می‌توان نتیجه گرفت که حمام‌های ایرانی از سه بخش کلی تشکیل یافته‌اند. هریک از این بخش‌ها نیز به اتاق‌ها و قسمت‌های جزئی‌تری تقسیم می‌شدند که سلسله‌مراتب فضایی حمام‌های عمومی ایران در تصویر ۱ نشان داده شده است.

• دلایل استفاده از ساختار سه‌بخشی در حمام‌های عمومی ایران

با توجه به آنچه گفته شد، الگوی سه‌بخشی (شامل بینه و میان‌در و گرمخانه) در دوره‌های مختلف معماری برای طرح معماری حمام‌ها الگویی مقبول بوده است و می‌توان آن را به‌عنوان ساختار اصلی کالبد حمام در ایران دانست. حال این پرسش مهم پیش می‌آید که دلیل استفاده از این الگوی

فرهنگ و ادبیات عامه با موضوع ارتباط آیین حنابندان با آیین گذار اشاره کرد. همچنین کتاب آیین‌های گذار در ایران از دیدگاه مردم‌شناسانه به بررسی آداب اجتماعی مرتبط با آیین گذار می‌پردازد و اشاره می‌کند که برخی از آیین‌ها در حمام صورت می‌گرفته است.

روش انجام پژوهش

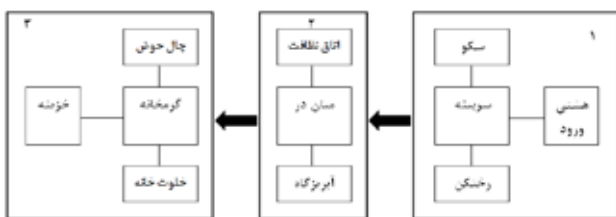
برای اینکه بتوان به جمع‌بندی درستی از سابقه تطهیر و کارکردهای حمام و آداب استحمام در حمام‌های ایرانی-اسلامی دست یافت، باید متون تاریخی مختلف مانند تاریخ‌نامه‌ها، سفرنامه‌ها، روایات و احادیث به‌دقت مورد مطالعه قرار گیرند. از این رو نوع اطلاعات این پژوهش از نوع تاریخی خواهد بود. جمع‌آوری اطلاعات لازم از طریق مطالعه منابع کتابخانه‌ای است. با عنایت به الزامات پژوهش ضمن بهره‌گیری از روش استدلال منطقی به‌صورت توأمان از روش تفسیری و تاریخی نیز استفاده شده و برای نتیجه‌گیری روش تحلیل محتوا به کار رفته است.

بحث

• ساختار سه‌بخشی حمام‌های عمومی در ایران

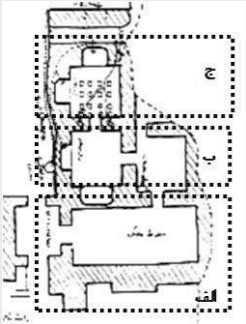
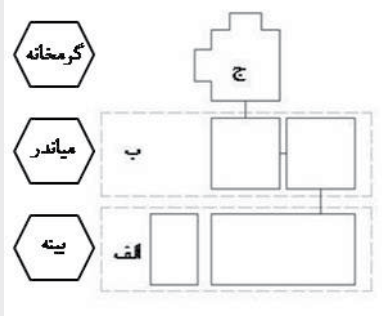
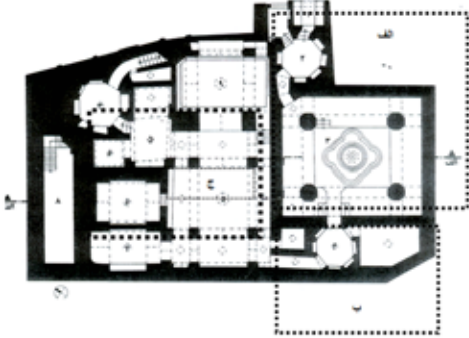
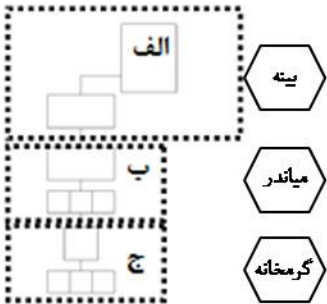
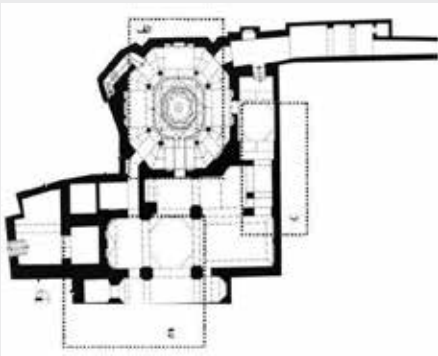
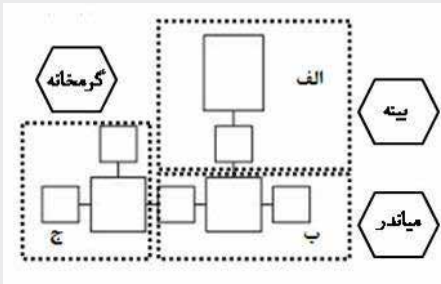
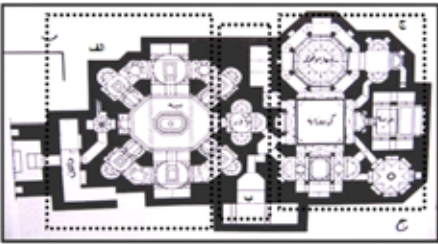
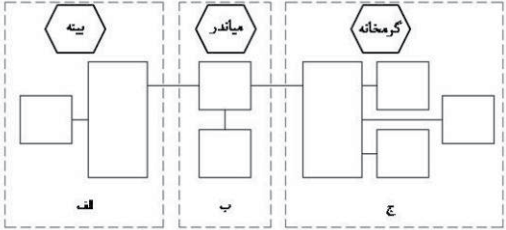
مطابق نظر اغلب محققان در حوزه تاریخ‌نگاری معماری، حمام‌های عمومی در ایران از سه بخش اصلی بینه و میان‌در و گرمخانه تشکیل شده است (کیانی، ۱۳۸۶، ۲۴۹) و رعایت این سلسله‌مراتب فضایی و سیر حرکتی از بینه به گرمخانه از جمله وجوه تشابه در حمام‌های عمومی ایران است (طیسی و همکاران، ۱۳۸۶، ۴۹-۵۸). شواهد باستان‌شناسی مربوط به دوره صفوی و قاجار به‌روشنی استفاده از ساختار سه‌بخشی در حمام‌های ایرانی را روشن می‌کند. همچنین شواهد باستان‌شناسی محدود متعلق به قبل از دوره صفویان حاکی از قدمت استفاده از الگوی سه‌بخشی در معماری گرمابه‌های ایران است که با توجه به شواهد محدود باستان‌شناسی مربوط به قبل از دوره صفوی تنها دو نمونه از دوره سلجوقی و تیموری در جدول ۱ آورده شده است. در این جدول نمونه‌هایی از پلان حمام‌های دوران‌های مختلف جمع‌آوری و ساختار سه‌بخشی و سلسله‌مراتب فضایی در آنها مطالعه شده است. با توجه به کثرت نمونه حمام‌ها در دوره‌های صفویه و قاجار تنها به بررسی یک نمونه از حمام‌های معروف بسنده شده است.

با توجه به جدول ۱، می‌توان چنین نتیجه گرفت که استفاده از الگوی سه‌بخشی (شامل بینه و میان‌در و گرمخانه) توسط معماران سنتی در طرح معماری حمام‌ها در دوره‌های مختلف معماری از اوایل اسلام تا دوران آل‌بویه (لطفی‌وند و وحید، ۱۳۹۰) و تا دوره قاجار رایج و مورد قبول بوده است

تصویر ۱. دیاگرام فضایی و ساختار سه‌بخشی حمام‌های عمومی در ایران. مأخذ: نگارندگان.

جدول ۱. بررسی ساختار سه‌بخشی در حمام‌های عمومی ایران. مأخذ: نگارندگان.

نام بنا	پلان معماری	ساختار و الگوی کلی طرح معماری
حمام بیشاپور (دوران آل بویه و سلجوقی)		
حمام پهنه سمنان، تاریخ ساخت: ۸۵۶ ق.		
حمام نوبر تبریز، دوره ساخت: قاجار		
حمام گنجعلی خان کرمان، دوره ساخت: صفویه		

فضای اصلی هر حمام شامل ایته، میان‌درد و گرمخانه است که این ساختار سه‌بخشی در کالبد حمام‌های دوره‌های مختلف قابل مشاهده است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

تزکیه و نمودادن نیز آمده است، مثل مریض که اول مرض را از بین می‌برند سپس تقویتش می‌کنند و تطهر از باب تفعل به معنی پاک‌شدن است. فعل آن «اطهر» نیز آید که در اصل «تطهر» بوده و تاء در طاء ادغام شده و برای رفع مجذور ابتدا به سکون همزه به اولش آمده است «فَإِذَا تَطَهَّرْنَ فَأْتُوهُنَّ مِنْ حَيْثُ أَمَرَكُمُ اللَّهُ» (بقره: ۲۲۲) «وَإِنْ كُنْتُمْ جُنُبًا فَاطَّهَّرُوا» (مائده: ۶) ناگفته نماند معنای اولی در هر دو پاک‌شدن است ولی سبب پاک‌شدن اغتسال است پس غسل موجب طهارت باطنی است (قرشی، ۱۴۱۲، ق. ج. ۴، ۲۴۴-۲۴۲). از نظر عارفان نیز هدف طهارت پاکی روح و جسم به صورت توأمان است و به سبب این ویژگی تطهیر بسیاری از محققان حوزه ادیان و مذاهب آیین‌های تطهیر را در زیرمجموعه آیین‌های گذار دسته‌بندی می‌کنند که در ادامه به توضیح آن می‌پردازیم.

• مفهوم آیین گذار و آشناسازی^۲

واژه آیین برابر با «rite» است و در معنای «روش معین، دستور انجام مراسم رسمی یا مذهبی» به کار می‌رود. واژه «rite» خود ریشه مذهبی دارد و به مجموعه‌ای از اعمال تکرارپذیر و رمزگذاری شده اطلاق می‌شود (مختاریان و شکر، ۱۳۹۰، ۱۶-۲۸). آیین در واقع بیان نمادین ارزش‌های فرهنگی و دینی یک جامعه است. ساختار آیین متأثر از اسطوره‌ها و باورهای متافیزیکی و گاهی مردمی است که در طول سالیان متمادی به آن عمل کرده و آن را حفظ می‌کنند. ساختار آیین در یک سطح متأثر از شیوه زندگی و ارزش‌های اخلاقی، فرهنگی و دینی یک جامعه خاص است و در سطح دیگر، از اسطوره‌ها و اعمال خدایان و قهرمانان و نیاکان آن جامعه تأثیر می‌پذیرد (بیات فرد و لاجوردی، ۱۳۹۵، ۲۱-۳۶). از نظر الیاده پذیرفتن آیین و التزام به آن سبب می‌شود که حتی کوچک‌ترین و مادی‌ترین اعمال انسان، نظیر خوردن، آشامیدن، برقراری روابط جنسی و امثال آن، به اموری آگاهانه، هدفمند و به تعبیر دینی مقدس تبدیل شوند.

الیاده در توضیح آیین‌های گذار و پدیدارشناسی آشناسازی چنین توضیح می‌دهد که انسان از لحاظ روحی باید برای دومین بار زاده شود، او با گذر از وضع غیرکامل (جنینی) به وضع کامل (بلوغ) انسان کاملی می‌شود. در یک کلام ممکن است گفته شود که وجود انسان تکامل را در مجموعه‌ای از آیین‌های گذار و با آشناسازی‌های متوالی به دست می‌آورد. آیین‌های گذار به هنگام تولد، بلوغ، ازدواج و مرگ و نیز در برخی دیگر از مراحل زندگی وجود دارد و می‌توان گفت هر یک از این موارد همیشه شامل یک سری آشناسازی است.

• مراحل سه‌گانه آیین گذار

از نظر ون جنپ مناسک گذار دارای سه مرحله کلی است (تصویر ۲). مرحله نخست آیین‌های جدایی^۳ یا مرگ

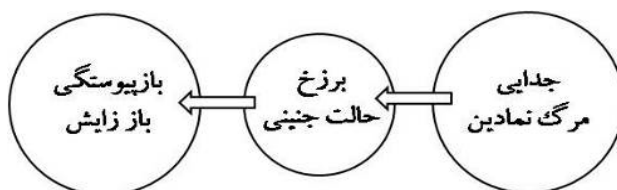
سه‌بخشی توسط معماران سنتی چه بوده است؟ ساختار سه‌بخشی حمام‌های ایرانی می‌توانسته پاسخگوی نیازهای مختلف جسمی و ذهنی و آیینی استفاده‌کنندگان از حمام باشد. از جمله دلایلی که محققان برای استفاده از این ساختار سه‌بخشی بیان کرده‌اند، یکی دلیل پزشکی و لزوم رعایت ترتیب دمایی فضاها جهت حفظ سلامتی است که در رساله حفظ الصحة ناصری نیز به آن اشاره شده است. برخی محققان نیز بر نقش عملکرد تأکید کرده‌اند و ساختار سه‌بخشی حمام را تحت تأثیر آداب استحمام دانسته‌اند. شاید برای بیشتر روشن‌شدن دلیل مقبولیت این الگوی سه‌بخشی باید جنبه آیینی معماری حمام‌ها مورد توجه قرار گیرد و در این راستا لازم است تا کارکردهای متنوع حمام و جنبه‌های آیینی این کارکردها مورد توجه قرار گیرد. تأکید نگارندگان بر جنبه آیینی ساختار سه‌بخشی حمام به معنی چشم‌پوشی و بی‌اهمیت دانستن جنبه‌های عملکردی و پزشکی نیست، بلکه بیان‌گر جنبه‌های معنایی طرح حمام است.

از کارکردهای اصلی حمام انجام فریضه طهارت است. با توجه به خاطرات و سفرنامه‌های برجای‌مانده از دوران مختلف این نکته نیز روشن می‌شود که اهمیت حمام به دلایل فرهنگی و دینی بوده است و بسیاری از مردم قبل از طلوع آفتاب به قصد تطهیر و غسل راهی حمام می‌شدند. چنان‌که ممتحن‌الدوله در خاطرات خود به سختی حمام‌رفتن قبل از طلوع آفتاب برای غسل چنین اشاره کرده است: «چیزی که اسباب صدمه همه روزه من بود این بود که بایستی یک ساعت قبل از طلوع آفتاب به حمام بروم و غسل نمایم، یعنی غسل ارتماسی...» (ممتحن‌الدوله، ۱۳۵۳، ۱۶۰).

همچنین شاردن نیز سه عامل به‌جا آوردن احکام مذهبی، رعایت پاکیزگی و حفظ تندرستی را محرک ایرانیان به استفاده از حمام می‌داند و چنین اضافه می‌کند که اسلام به مسلمانان توصیه کرده است همواره تن خود را از پلیدی بزایند و نظافت تن را نیز نوعی اطاعت دینی به‌شمار آورده است (شاردن، ۱۳۷۲، ج. ۳، ۲۲۰-۲۳۰). پولاک نیز درباره حمام و اهمیت آن در سفرنامه خود آورده است: «حمام با زندگی دینی ایرانیان در ارتباط نزدیک است. زیرا هم بر اثر عادت ماهانه، زاییدن و اصولاً هر نوع بیماری و هم به سبب تماس با چیزهایی که ناپاک قلمداد شده است، مانند خون، چرک، مردار، سگ و غیره مطابق با قواعد دینی بدن نجس می‌شود و در تمام این موارد نجاست را باید با به‌حمام‌رفتن برطرف ساخت. پس برای ساختن حمام و نگهداری آن کمال مراقبت را مبذول می‌کند» (پولاک، ۱۳۶۸، ۲۴۴).

آنچه حائز اهمیت است شناخت معنای تطهیر است. تطهیر از ریشه «طهر» به معنی شستن و پاک‌کردن با آب است (فراهیدی، ۱۴۱۰، ق. ج. ۴، ۱). تطهیر به معنی پاک‌کردن و

تصویر ۲. سه مرحله آیین گذار، مأخذ: نگارندگان.

نه مالی، نه نشانی، نه لباس دنیوی، نه درجه‌ای، نه جایگاه خویشاوندی و نه هر آنچه که ایشان را از جهت ساختاری با بقیه متمایز کند. در واقع موقعیت آنها نمودار کهن‌الگوی فقر مقدس^{۱۰} است (ibid.: 237). حالت برزخی، جدایی از شیوه زندگی قبلی و بعدی است که در نقل مکان فیزیکی و جدایی از خویشاوندان و انسان‌های زندگی پیشین و، در یک نظر، با بودن در خارج از گردش زمان نمود می‌یابد (Turner, 1972, 128). به‌گفته ترنر جدایی از آشنایان و زندگی عادی و عادت‌ها شاید به علت تنبیه، کفاره‌ای^{۱۱}، تطهیر، شناختی^{۱۲}، تعلیمی^{۱۳}، درمانی، دگرگونی^{۱۴} و بسیاری دیگر از جنبه‌های ارزشی و کارکردی باشد (Turner, 1974, 196).

در نهایت باید گفت که آیین‌های گذار معمولاً قوانین پاکی و ناپاکی را مد نظر قرار می‌دهند، زیرا در این مواقع گذار انسان‌ها در برابر نیروهای شر آسیب‌پذیرتر هستند. دستورالعمل‌های رعایت پاکی و ناپاکی هنگامی که در حوزه علم فقه مطرح شوند، باید‌ها و نباید‌های ظاهری را معین می‌سازند و، هنگامی که در حوزه علم اخلاق مورد توجه قرار می‌گیرند، بر ضوابط و اصولی تکیه می‌کنند که برای تطهیر باطن و درون ضروری است. در اعمال آیینی هر دو جنبه اهمیت دارد. تطهیر راهی است برای طلب بخشودگی، شفا، آغاز دوباره تعالی و پیوستن دوباره به سرچشمه و بنانهان یک رابطه سه‌سویه بین فرد، کیهان و ساختار اجتماعی. از سویی دیگر چنین به‌نظر می‌رسد که ورود به هر مرحله جدید از حیات انسان مستلزم پاک‌شدن از وضعیت قبلی و ورود خالصانه و تطهیرشده به مرحله بعدی است که این خود نشان‌دهنده اهمیت تطهیر و رابطه آن با آیین گذار است.

با توجه به آنچه گفته شد، حمام دارای ساختاری سه‌بخشی بوده و یکی از کارکردهای مهم حمام انجام آیین تطهیر بوده است و نظر بسیاری از پژوهشگران حاکی از ارتباط آیین تطهیر با آیین گذار است. بنابراین بخش مهمی از عملکرد حمام مرتبط با آیین گذار است و لزوماً کالبد بنا باید فضای لازم برای انجام چنین آیین‌هایی را در اختیار استفاده‌کنندگان از بنا قرار دهد. اکنون بررسی سه نکته در شناخت تأثیر آیین گذار بر کالبد حمام حائز اهمیت است. نخست مطالعه آداب استحمام و بررسی سلسله‌مراتب فضایی حمام در ارتباط با آیین گذار است. دوم توجه به مفهوم آب و غوطه‌وری در آب است، این مفهوم جایگاه مهمی در کارکردها و آداب استحمام دارد و باید گفت که حمام بدون آب و غوطه‌وری در آب معنی خود را از دست خواهد داد. نکته سوم مطالعه آیین‌های مرتبط با حمام و بررسی رابطه این آیین‌ها با آیین گذار است.

• حمام و رابطه آن با آیین گذار
- آداب استحمام

در توضیح کارکرد آیینی حمام در ارتباط با آیین گذار آنچه

نمادین، مرحله دوم مرحله برزخی^۴ و در نهایت بازگشت یا بازپوستگی^۵ است (Van Gennep, 1960, 15-16). مراسم در همه جا با جدایی نامزد از خانواده و گذراندن دوره انزوا در بوته‌زارها یا دشت آغاز می‌شود. در اینجا نمادی از مرگ وجود دارد. اعتقاد بر این بوده که نوآموز را هیولایی می‌بلعد. در شکم هیولا شب کیهانی وجود دارد. این خود وضع جنینی وجود هم در سطح کیهانی و هم در سطح حیات انسان است. سپس نامزد به درون کلبه، غار یا مغاکی برده می‌شود که نماد زهدان مادر است. مرگ نمادین نوآموز به معنی بازگشت به وضع جنینی است. پس از این نوآموز باید دوباره متولد شود. این مرحله شامل عذاب و شکنجه‌هایی (مانند مثله کردن، جوشاندن، داغ کردن، خورد کردن دندان‌ها، قطع انگشتان) است که این اعمال دارای معانی گوناگونی هستند و از جمله نمادگرایی مرگ را در بر دارد. سپس در مرحله پایانی نام جدیدی بر نوآموز گزارده می‌شود که نام واقعی اوست و چیزهایی به او آموخته می‌شود (الیاده، ۱۳۷۵، ۱۰۵-۱۴۱). جوزف کمبل^۶ در کتاب خود با عنوان *قهرمان هزارچهره*^۷ از مشاهدات ون جنپ درباره آیین گذار در جهتی استعاره‌ای برای بیان نظریه‌های خودش که وابسته به نظریات یونگ است استفاده کرده است. قهرمان اسطوره‌ای کمبل در سفر خود سه مرحله جدایی، خطرهای تشرف و بازگشت را می‌گذراند. بنابراین قهرمان در سفر خود مجبور به جنگ با بحران‌های شخصی و محدودیت‌های تاریخی و محلی است و در پایان در وضعی تغییر یافته نسبت به انسان‌های عادی بازمی‌گردد (Campbell, 1949, 10-20).

ویکتور ترنر^۸ انسان‌شناسی انگلیسی‌تبار است که به‌طور گسترده‌ای نظریه آیین گذار ون جنپ را بسط داده است. ترنر با پشتوانه‌ای ساختارگرایانه و عملکردگرایانه بر ساختارهای جامعه‌ای خاص و چگونگی کارکردهای جنبه‌های مختلف اجتماع در رسیدن به اهدافش تمرکز داشته است. حالت برزخی و میانگی^۹ کیفیتی از آیین گذار است که بیشتر مورد علاقه ترنر است. به‌عقیده او حالت فرد در حالت برزخی مقدار کمی از صفات‌های مراحل قبلی و پسین را داراست و ویژگی‌های حالت برزخی مبهم و خارج از تمام هنجارهای طبقه‌بندی‌شده جامعه است (Turner, 1967, 94). در حقیقت افراد متعلق به دوره برزخی هیچ چیزی ندارند. نه شانی،

و بازگشت دوباره به پاکی را در پی دارد. بدین ترتیب با توجه به آداب استحمام، گذار از ناپاکی به پاکی در حمام و در سه مرحله بیهنگی، شست و شو و نظافت و غسل انجام می‌شده است. این سه مرحله استحمام متناظر با سه مرحله گذار بوده است و با سلسله مراتب فضایی حمام ارتباطی نزدیک و معنادار دارد.

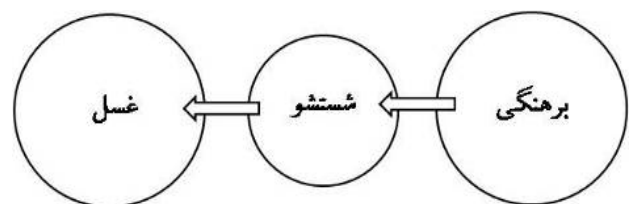
- آب و غوطه‌وری در آب به عنوان نمونه‌ای از گذار

در فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی ذیل واژه آب چنین آمده است: آب (āb) یکی از عناصر اربعه، ماء، مقابل آتش، رود و نهر. در فارسی میانه «āb» و در فارسی باستان، اوستایی، سنسکریت «āp» خوانده می‌شده و مشتق از واژه «āp» هندواروپایی به معنی آب و رود است. یکی از دلایل تقدس آب فضیلت تطهیرکنندگی آن است. با این فضیلت است که آب هرگونه آلودگی را می‌زاید و برای پادیاپ و تطهیر به کار می‌رود. واژه پادیاپ^{۱۵} نیز صفتی یونانی به معنی متعلق به پا است (Mayrhofer, 1996, 80).

در قرآن کریم واژه «ماء» ۶۳ بار به کار رفته و اهمیت بسیاری به آن داده شده است، از جمله فرموده: «وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاءِ كُلِّ شَيْءٍ حَيًّا» (انبیاء: ۳۰). می‌دانیم که آب در تشکیل موجودات زنده دخالت تامی دارد که بدون آن نه زندگی وجود داشت و نه بقا (قرشی، ۱۴۱۲، ق. ج. ۶، ۳۲۲). «آب ماده حیات، آب در نشأ عنصری صورت علم و مظهر حیات است که تمام عنصریات را زنده دارد و حیات نفوس به علم است چنان که حیات بدن به آب. «وَاللَّهُ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَأَحْيَا بِهِ الْأَرْضَ بَعْدَ مَوْتِهَا» (نحل: ۶۵). و هیچ شیئی نیست مگر اینکه زنده است. «إِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يَسْبِغُ بِحَمْدِهِ». حیات آن به آب است. لذا بعضی از اقدمین گفته‌اند عنصر اول که صادر نخستین است آب است و این سخن حق است» (طوسی، ۱۳۷۴، ۲۰۶). خلقت آب پیش از خلقت بقیه عالم در اساطیر هندواروپایی جایگاه مهمی داشت. بدین گونه که ابتدا آسمان خلق شد و همه جا را آب فرا گرفت و پس از آن زمین از آن سر برآورد و رویده شد (قرشی، ۱۳۸۰، ۴۸). به اعتقاد ایرانیان باستان، نگهبانی آب به اردوی سورا آناهیتا^{۱۶} اختصاص داشت که به معنی رود قوی و بی‌آلایش یا آب توانای بی‌آلایش است. این الهه نزد ایرانیان از تقدس خاصی برخوردار بود، به طوری که یسنای ۶۵ و یشت پنجم درباره او و آب‌های اوست. او زهدان زنان و تخمه مردان را پاک می‌کند و رمه و گله را افزونی دهد (بهار، ۱۳۷۵، ۸۰). در وندیداد نیز آب و آتش پسر و دختر اهورا مزدا معرفی شده‌اند که دارای احکام زیادی در این مورد است (رضی، ۱۳۷۶، ۶۶۷). از نظر مسیحیان نیز منشأ آب به عنوان نماد روح القدس همراه حضرت عیسی و پیروان باایمان اوست.^{۱۷} در آیین دائو نیز آب نماد حکمت دائویی است که مطلقاً دافعه ندارد. آب آزاد و فارغ از وابستگی است

مورد تأکید است سیر تحول انسان در گذار از ناپاکی به پاکی است که علاوه بر جنبه مادی دارای جنبه روحانی نیز هست. در نگاه دینی فرد به واسطه برخی اعمال و حالات ناپاک می‌شود که این ناپاکی دارای دو جنبه جسمی و روحانی است. فرد به واسطه این ناپاکی از بسیاری اعمال دینی نهی می‌شود و برای بازپایی پاکی خویش و ورود به جامعه دینی باید اعمالی آیینی را انجام دهد. در جامعه سنتی ما این عمل آیینی اغلب در حمام‌های عمومی انجام می‌شده است. استحمام در آداب ایرانیان دارای سه مرحله است (تصویر ۳). در آداب استحمام اولین مرحله ورود شخص ناپاک به فضای حمام است. ورود به حمام از دری صورت می‌گرفته که در بالای آن نقوشی از نبرد خیر و شر یا شیطان و یا صاحب دوزخ وجود داشته است. این نقوش سردر حمام‌ها اشاره به ورود به مکانی غیرزمینی و برزخی نمادین است. در این باره شیخ کلینی نقل کرده است که: «قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ نَعِمَ النَّبِيُّ الْحَمَامُ يَذْكُرُ النَّارَ وَ يَذْهَبُ بِالذَّرَنِ وَ قَالَ عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْبَيْتِ الْحَمَامُ يُبْدِي الْعَوْرَةَ وَ يَهْتِكُ السَّتْرَ» (کلینی، ۱۴۰۷، ق. ج. ۶، ۴۹۶). «علی (ع) فرمود: چه خوب جایی است گرمابه، به یاد دوزخ آورد و چرک را برد، و فرمود (عمر) چه بد جایی است گرمابه که پرده را بردارد و شرم را ببرد» (ابن بابویه، ۱۳۷۶، ۵۱).

ورود شخص ناپاک به حمام و جامه‌کندن اولین مرحله از گذار به سمت پاکی است. برهنه‌شدن نمادی از مرگ و جدایی و ورود به حالت جنینی است. در متون اسلامی به هنگام ورود به گرمخانه ذکر «اللهم اذهب عني الرجس النجس، و طهر جسدي و قلبي». به این معنی که «خداوندا، پلیدی‌های نجس را از من دور گردان و ظاهر و باطنم را پاک گردان» (طبرسی، ۱۳۸۰، ۲۴۰) توصیه شده است. این ذکر بیانگر رابطه پاکی جسم و روح با یکدیگر است. مرحله بعد نظافت و شست و شوی تن و عبور از گرمخانه است که نمودی از حالت برزخی و ابتلائات سفر معنوی است که طی آن فرد با زدودن ناپاکی و نجاسات از جسم خویش زمینه پاکی روحانی را در خود فراهم می‌کند. چنان که در علوم فقهی و شرعی نیز برای به دست آوردن پاکی و طهارت باید ابتدا عین نجاسات را از جسم زدود و بعد از آن مراحل غسل و طهارت را انجام داد. مرحله نهایی غسل در آب خزینه است که نوعی تجدید حیات

تصویر ۳. سه مرحله استحمام. مأخذ: نگارندگان.

خداوند بر او، به کرمش و منتش به صور قدسی که این چنین نفس زیور می‌شود با کمالات نفسانی» (طباطبایی و مؤمنی، ۱۳۹۳، ۳۳-۵۴).

به‌طور کلی طهارت با این تعریف، نزد عارفان مسلمان، پاکی و تنزیه باطن از پلیدی‌هاست تا نفس برای دریافت فیوضات الهی آماده شود. چنان‌که ابن‌سینا در داستان حی ابن یقظان خطاب به سالک می‌گوید: «آنچه مفید روح سالک است اینکه در چشمه آب روان، که در کنار چشمه جاودانگی قرار دارد، شست‌وشو کند تا به‌واسطه آن تطهیر یابد و از زلال جاری آن بنوشد تا در اندام‌هایش نیرویی نو جاری گردد» (ابن‌سینا، ۱۳۶۶، ۳۶). سهروردی نیز در رساله عقل سرخ خود به چنین مفهومی اشاره کرده است و چنین بیان می‌کند که: «هرکه بدان چشمه غسل کند هرگز محتلم نشود. هرکه معنی حقیقت یافت بدان چشمه رسد. چون از چشمه برآمد، استعداد یافت» (سهروردی، ۱۳۸۰، ۲۳۸).

این گفتارها از عارفان مسلمان و نمونه‌هایی از این دست معرفی‌کننده آب به‌عنوان نماد کامل حیات هستند که تطهیر و غسل با آن می‌تواند زندگی‌بخش و موجب تحول معنوی باشد. چنان‌که اشاره شد تطهیر با آب در اسلام نیز با زایش اولیه و بازآوردن و تحول معنوی در ارتباط است. از این رو غوطه‌زدن و فرورفتن در آب نماد رجعت به حالت پیشین و تجدید حیات کامل و زایش نو و پاکی شمرده شده است (زمردی، ۱۳۸۲، ۱۳۳). به‌طور کلی باید گفت که غوطه‌وری در آب برای تطهیر دارای سه مرحله کلی است: ۱. برهنه‌شدن؛ ۲. غوطه‌ور شدن؛ ۳. بیرون آمدن از آب (تصویر ۴). با توجه به آنچه گفته شد و مطابق نظر بسیاری از پژوهشگران و عارفان اسلامی، تطهیر و غوطه‌وری در آب را می‌توان در زمره آیین‌های گذار دسته‌بندی کرد و ساختار سه‌بخشی تطهیر را در ارتباط با ساختار سه‌بخش گذار در نظر گرفت.^{۱۸}

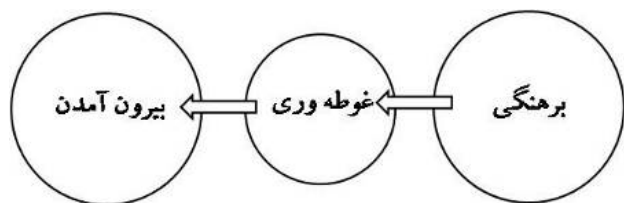
رابطه تطهیر و آیین گذار در ایران پیشینه‌ای کهن دارد. تطهیر در آیین مهری نمونه‌ای کهن از این رابطه را نشان می‌دهد. درباره کیفیت و چگونگی انجام آیین تطهیر در آیین میترا اطلاعات جامع و کامل در دسترس نیست، ولی مطابق نظر پژوهشگران دین‌های ایران باستان، مهردینان برای انجام مراسم مذهبی خود به‌مدت سه روز و سه شب در فواصل معین غسل می‌کردند تا برای حضور در مراسم

و در سراسیمه زمین جاری می‌شود (شوالیه و گبران، ۱۳۸۴، ج. ۲، ۵۲۷) و در تبت آب نماد پیمان و عهد سالک با خداوند است (شوالیه و گبران، ۱۳۷۸، ج. ۱، ۱۳).

- غوطه‌وری در آب و تجدید حیات

آب در بیشتر ادیان وسیله تطهیر آیینی است و در حقیقت آب واسطه گذار و تجدید حیات و بازآیش آن است و اسطوره‌های فراوان درباره آب حیات نیز به دلیل همین ویژگی تجدیدکنندگی آب است. آب در واقع نمادی باستانی برای زهدان و نوزایی محسوب می‌شود. تطهیر معنوی با آب، به‌گونه‌ای، تجدید حیات معنوی را در پی دارد. نمونه بارز آن غسل تعمید است که در آیین میترا و دین مسیح و فرقه صابئین کاربرد روحانی دارد، «در حقیقت، غسل تعمید، نمودگار رستاخیز و مرگ عرفانی است و نشانه تبدیل و استحاله» (شریفیان و اتونی، ۱۳۹۰). از دیدگاه عیسویان، این عمل نه‌تنها پاک کردن گناهان، بلکه تولد دوباره نمادین در درون کلیسا به‌شمار می‌رود. در نقش‌ها و تابلوهای مربوط به دین مهری، مرشد مهری یا مغان میترا در حال تعمید مؤمنان مشاهده می‌شوند و در مدخل مهرابه حوضچه‌ای وجود دارد که شاید برای غسل استفاده می‌شده است. زرتشت، پیامبر ایرانی نیز، پیش از ملاقات با امشاسپندان و شرکت در انجمن آنان، از رودخانه «دائیتی» می‌گذرد. گذشتن از آب، در اساطیر ایرانی، اهمیت خاصی دارد، زیرا اغلب قهرمانان، پیش از دست‌یافتن به موقعیتی بزرگ، از آب می‌گذرند و زرتشت نیز، برای رسیدن به چنین جایگاهی و ملاقات با امشاسپندان، گویی این سنت اسطوره‌ای گذر از آب را باید رعایت کند (همان، ۱۰۷-۱۳۰).

بوهلال عسکری، یکی از عارفان مسلمان، در بیان اختلاف میان نظافت و طهارت و مضامین روحانی تطهیر عنوان می‌کند: «نظافت عکس آلودگی است و در معانی اخلاقی و عرفانی استفاده نمی‌شود. چه آنکه می‌توانی بگویی او نظیف صورت است (یعنی زیباست) یا می‌توانی کسی را نظیف اللباس و بدن بخوانی، ولی نمی‌توانی بگویی نظیف الاخلاق» این معنا از دو حدیث مشهور نبوی نیز استخراج می‌شود که درباره نظافت است: «النظافة من الایمان» و در اهمیت طهارت: «الطهور نصف الایمان» صورت ظاهری هر دو حدیث در بیان تفاوت میان نظافت و طهارت گویاست و بر اهمیت طهارت دلالت دارد. جامع‌ترین و مانع‌ترین تعریفی که در بردارنده تعاریف دیگر است آن است که امیرالمؤمنین علی (ع)، درباره طهارت نفس بیان کرده است: «بدان همانا طهارت نفس تزکیه ظاهر است با به‌کاربردن احکام شریعت حق و انقیاد به اوامر و نواهی خداوند بر حسب آنچه که در نفس الامر هست و پاک کردن بدی‌ها از اخلاق و فایده این پاکی آن است که نفس مستعد می‌شود برای دریافت فیض

تصویر ۴. سه مرحله تطهیر. ماخذ: نگارندگان.

حیاتشان دستخوش تغییر می‌کند، صورت اجتماعی منظمی را پیش می‌آورد که مفاهیمی همچون زاینده‌گی و تعهد را در خود دارد. هر ازدواجی بر فشار و خطری دلالت دارد و از این رو بحرانی را رفع می‌کند و همراه با آیین‌های گذار خاص خود است (الیاده، ۱۳۷۵، ۱۳۷).^{۱۸}

در ایران مراسم ازدواج یا حداقل بخشی از آن در حمام انجام می‌شده است. چنان‌که در حدیث است: «أَبِي الْحَسَنِ الرَّضَا ع قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنِ الرَّجُلِ يَقْرَأُ فِي الْحَمَّامِ - وَ يَنْكِحُ فِيهِ قَالَ لَا بَأْسَ بِهِ» (حر عاملی، ۱۴۰۹، ق. ج. ۲، ۴۸). «کسی از حضرت رضا (ع) درباره قرآن خواندن و ازدواج در حمام پرسید که ایشان فرمودند اشکالی ندارد». این حدیث، فارغ از اینکه مجعول است یا نه، بیانگر این نکته است که در گذشته در حمام مراسم ازدواج برگزار می‌شده است. یکی از مهم‌ترین آیین‌های ازدواج جشن حنابندان است که اغلب در حمام برگزار می‌شد و رابطه مستقیم با آیین گذار دارد (رفیع‌فر و کماللو، ۱۳۹۳، ۲۷-۴۷).^{۱۹}

- حمام عزا

مرگ نیز یکی از مراحل اصلی گذار است که آیین‌های خاص خود را دارد که این آیین‌ها هم برای خود متوفی در قالب آیین‌های تدفین و هم برای بازماندگان به صورت آیین‌های دیگری انجام می‌شود که حمام عزا نمونه‌ای از این آیین‌هاست. برای مثال در فریدن لرهای عزادار پس از چهلم پیراهن سیاه را از تن آشنایان بیرون می‌آورند. زنان را به حمام دعوت می‌کنند و بر سر آنها حنا می‌گذارند و از ایشان می‌خواهند که لباس سیاه بپوشند (اسدیان خرم آبادی، ۱۳۸۴، ۱۲۶). در گیلان و سایر نقاط ایران نیز همچنین رسومی وجود دارد که به حمام عزا مشهور است.

بدین ترتیب علاوه بر آیین تطهیر، که در زمره آیین‌های گذار دسته‌بندی می‌شود، می‌توان ارتباط معناداری بین آداب استحمام و سایر کارکردهای حمام با آیین‌های گذار برقرار کرد. بنابراین حتماً مفهوم آیین گذار در ساخت و طراحی حمام، به صورت خودآگاه یا ناخودآگاه، مورد توجه معمار سنتی بوده است و یا دست‌کم می‌توان گفت سلسله‌مراتب و معماری خاص حمام‌های عمومی مکانی مقبول و مناسب برای برگزاری آیین‌های گذار را فراهم می‌آورده است.

نتیجه‌گیری

با توجه به آنچه گفته شد، معماری مقوله‌ای فرهنگی است و افرادی که به آفرینش معماری دست می‌زنند به‌ناچار و خواسته و ناخواسته نمادهای فرهنگی جامعه خود را به‌کار می‌گیرند. از این رو طرح معماری یک بنا حاصل نیازهای فرهنگی و اجتماعی پدیدآورندگان آن بناست، پس برای یافتن دلایل ایجاد یک بنا و شناخت ریشه‌های شکل‌گیری

مذهبی خود آماده شوند (رضی، ۱۳۸۴، ۸۸) و ضرورت تطهیر و شست‌وشو در هنگام اجرای مراسم باعث احداث مهرابه‌ها در کنار آب‌های روان شده بود (هوار، ۱۳۷۹، ۱۳۲). همچنین شواهد روشنی حاکی بر انجام غسل‌های گوناگون به هنگام ورود پیروان میترا به هریک از درجات هفتگانه میتراپی وجود دارد (ورمارزن، ۱۳۷۲، ۱۵۶-۱۶۷) که به روشنی ارتباط آیین طهارت میتراپی با آیین‌های گذار و سابقه کهن این آیین‌ها در ایران را نشان می‌دهد. ذکر این نکته نیز ضروری به نظر می‌رسد که اغلب پژوهشگران در این نکته هم‌عقیده هستند که آیین میترا و مناسک و آداب میتراپی ریشه ایرانی دارد و میترایسم رومی برگرفته از آیین مهر ایرانی است.

• سایر کارکردهای حمام در ارتباط با آیین گذار

هدف نگارندگان از این بخش تأکید بر این نکته است که برخی کارکردهای جانبی حمام‌های عمومی نیز در ارتباط با آیین گذار بوده و فضای معماری حمام پاسخ‌گوی چنین نیازهایی نیز بوده است.

- حمام بعد از زایمان

هنگامی که کودکی متولد می‌شود، او تنها دارای وجودی طبیعی است و نه خانواده‌اش او را به رسمیت شناخته و نه جامعه او را پذیرفته است. آیین‌های گذار مختلفی که بی‌درنگ پس از تولد نوزاد انجام می‌شوند به کودک وضعیتی حقیقی می‌بخشند و کودک از طریق این آیین‌ها وارد جامعه زنده می‌شود (الیاده، ۱۳۷۵، ۱۳۷). تولد، به‌عنوان اولین مرحله گذار، به معنای پایان حیات جنینی و آغاز زندگی در یک دنیای دیگر است. از آنجایی که هیچ گذاری بدون آیین معنا پیدا نمی‌کند، در این مرحله اعمالی چون شست‌وشوی آیینی، آیین نام‌گذاری و امثال آن انجام می‌شود. به‌حمام‌بردن کودک بخشی از این آیین‌های گذار است که در بسیاری از مناطق ایران مرسوم بوده است.

حمام بعد از زایمان زمان و آداب خاصی دارد و در مکان‌های مختلف اغلب متفاوت است. آلودگی و ناپاکی زایمان از نوزاد و زائو باید رفع شود و این مهم تنها به شست‌وشو بر نمی‌آید، بلکه روز خاص و آدابی ویژه می‌طلبند، وگرنه ناپاکی اگرچه به‌ظاهر پاک شود، در جان زائو و نوزاد باقی می‌ماند و عواقب جاودانه در زندگی هر دو خواهد داشت. حمام روزهای سوم و هفتم در بسیاری از جاها معمول و مرسوم است، ولی حمام روز چهلم زایمان در همه مناطق مشترک است (اسدیان خرم آبادی، ۱۳۸۴، ۲۵).

- حمام عروس

در بیشتر جوامع، عروس و داماد جامعه سپید بر تن می‌کنند. به‌طور کلی فصل مشترک همه انواع آیین‌ها توجه به وقوع یک گذار در حیات فرد است. برگزاری آیین ازدواج، علاوه بر آن که کیفیت زندگی فردی زن و مرد را در ادامه

دارای سه مرحله هستند که از نظر معنایی و ساختاری مشابهت‌های بسیاری با هم دارند. بنابراین می‌توان تطهیر و آداب استحمام را منطبق بر سیر تحول انسان در آیین گذار دانست، به گونه‌ای که، در جهت برآوردن نیازها و عملکردها، این سیر سه‌بخشی گذار از ناپاکی به پاکی در سلسله‌مراتب فضایی سه‌گانه حمام بروز یافته است. این به معنی نفی دلایل مادی (مانند دلایل پزشکی و اقلیمی و غیره) نیست، ولی می‌توان جنبه معنایی و آیینی مؤثر در طرح معماری حمام‌های عمومی ایرانی را الگوی آیینی گذار دانست، که مفهوم الهام‌بخش معمار سنتی در طرح سه‌بخشی معماری حمام بوده است. این ساختار سه‌بخشی را می‌توان «شیرازه مولد» حمام نامید که در دوره‌های مختلف تاریخ معماری سنتی ایران طرح معماری حمام‌ها بر پایه آن نظم یافته است. در پایان دستاوردهای مقاله حاضر با پژوهش‌های پیشین در جدول ۲ مورد قیاس قرار گرفته است.

آن باید به کارکردهای بنا و ریشه‌های فرهنگی این کارکردها توجهی ویژه داشت. از این رو، برای یافتن ریشه‌های پیدایش حمام‌های عمومی ایران، ابتدا باید به بررسی کارکردهای آن پرداخت. با توجه به مطالعات انجام‌یافته و جدول ۱ مشخص می‌شود که الگوی سه‌بخشی (بینه و میان در و گرمخانه) الگوی اساسی ساختاری در طرح معماری حمام‌های ایرانی است. برای یافتن دلایل استفاده از این الگوی سه‌بخشی کارکردهای حمام مورد بررسی قرار گرفت. دو کارکرد اصلی حمام نظافت و تطهیر است که در اسلام هر دو عملی آیینی هستند و براساس یافته‌های مذکور نتیجه می‌شود که تطهیر و سایر کارکردهای حمام (همانند حمام عزا و عروسی و حمام پس از زایمان) همگی در ارتباط با آیین‌های گذار (دارای سه مرحله جدایی یا مرگ نمادین، مرحله برزخی و بازپیوستگی) است. از سوی دیگر چنان‌که شرح آن رفت، غسل و تطهیر با آب نمونه‌ای از آیین‌های گذار و

جدول ۲. قیاس دستاوردهای پژوهش با نتایج پژوهش‌های پیشین. مأخذ: نگارندگان.

عنوان پژوهش و نام نگارندگان	نتیجه پژوهش	مقایسه با پژوهش حاضر
طیسی و همکاران (۱۳۸۶). بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی.	گرمابه‌های دوره صفوی دارای مشابهت‌هایی هستند. به‌ویژه در توالی بینه، میان‌در و گرمخانه و وسعت بیشتر بینه به گرمخانه و تناسب نسبتاً مشابه بینه و گرمخانه.	در پژوهش حاضر نیز ساختار سه‌بخشی حمام به‌عنوان ساختار اصلی حمام معرفی شده است. در قیاس با پژوهش پیشین که بر کمیت و تناسبات فضاها تأکید می‌کند در پژوهش حاضر معنای این ساختار سه‌بخشی و ارتباط آن با آیین گذار مد نظر بوده است.
فخر تهرانی (۱۳۷۹). حمام در نظرگاه زمان.	ساخت حمام در ارتباط نزدیک با آیین طهارت بوده و سابقه آن به آیین مهر در ایران باستان می‌رسد.	پژوهش حاضر، با تأکید بر حمام‌های پس از اسلام، طهارت را به‌عنوان کارکرد اصلی حمام معرفی می‌کند. طهارت بازنمودی از آیین گذار است که دارای ساختاری سه‌گانه است و عنصر معنی‌ده در طرح حمام است.
ملایی و غلامپور (۱۳۹۳). حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجار.	بیان نقش چهارگانه حمام در حوزه سلامت و بهداشت، دینی، زیبایی‌شناختی و اجتماعی.	پژوهش حاضر کارکردهای مختلف حمام به‌ویژه در حوزه سلامت و اجتماعی را نفی نمی‌کند ولی با توجه به اعتقادات و باورهای دینی جوامع سنتی تأکید بیشتری بر کارکرد دینی (طهارت) دارد.
روح‌الامینی (۱۳۸۶). حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز.	حمام‌ها در ایران علاوه بر نظافت کارکرد اجتماعی داشتند و دارای ساختار فیزیکی مشابهی بودند.	پژوهش حاضر نشان می‌دهد که برخی از آیین‌های اجتماعی همانند حمام عروسی و عزا مرتبط با آیین‌های گذار بوده و ساختار سه‌بخشی حمام پاسخ‌گوی چنین نیازهای اجتماعی و آیینی نیز بوده است.
بیات فرد و لاجوردی (۱۳۹۵). استحاله و تغییر هستی‌شناختی در آیین‌های گذار.	آیین‌های گذار معمولاً قوانین پاکی و ناپاکی را مد نظر قرار می‌دهند و فرد با انجام آیین گذار دچار تحولی هستی‌شناختی می‌شود.	نگارندگان نیز در این مقاله بر رابطه مستحکم میان طهارت و آیین گذار تأکید می‌کنند و ساختار سه‌بخشی گذار را در ارتباط با ساختار سه‌بخشی حمام می‌دانند.
رفیع‌فر و کمالو (۱۳۹۳). بررسی آیین حنابندان از دیرباز تا کنون.	آیین حنابندان یکی از آیین‌های کهن ایرانی و بازنمودی از آیین گذار است که در حمام برگزار می‌شده است.	آیین حنابندان و حمام عروسی و برخی کارکردهای دیگر حمام بازنمودی از آیین گذار هستند که با توجه به ساختار ویژه حمام در حمام برگزار می‌شده است.
اسدیان خرم‌آبادی (۱۳۸۴). آیین‌های گذر در ایران .	به معرفی برخی آیین‌های مرتبط با آیین گذار در بخش‌های مختلف ایران می‌پردازد و محل برگزاری برخی از این آیین‌ها را حمام می‌داند.	برخی از کارکردهای حمام در ارتباط با آیین گذار بوده است و ساختار سه‌بخشی حمام دلیلی برای مقبولیت حمام به‌عنوان مکانی برای برگزاری این آیین‌هاست.

پی‌نوشت‌ها

- rites of passage. ۱
- initiation. ۲
- separation rites. ۳
- transition. ۴
- incorporation. ۵
- Joseph Campbell. ۶
- The Hero with Thousand Faces*. ۷
- Victor Turner. ۸
- middle phase. ۹
- prototype of sacred poverty. ۱۰
- expiatory. ۱۱
- cognitive. ۱۲
- instructional. ۱۳
- transformative. ۱۴
۱۵. برای اطلاعات بیشتر در مورد آیین‌های پادایایی بنگرید به بویسه (Boyce, 1999).
۱۶. Anahita Ard Wisura.
۱۷. برای اطلاعات بیشتر بنگرید به Live water, the sign of Holy Spirit (2017). Retrieved from www.iranecatholic.com
۱۸. برای اطلاعات بیشتر بنگرید به الیاده (۱۳۷۵) و بایار (۱۳۷۶، ۱۴).
۱۹. برای اطلاعات بیشتر بنگرید به ملایی و غلامپور (۱۳۹۳).

فهرست منابع

- از دیرباز تا کنون. فرهنگ و ادبیات عامه، ۲(۴)، ۲۷-۴۷.
- روح‌الامینی، محمود. (۱۳۸۶). حمام عمومی در جامعه و فرهنگ و ادب دیروز: نگرش و پژوهشی مردم‌شناختی. تهران: مؤسسه اطلاعات.
  - زمردی، حمیرا. (۱۳۸۲). نقد تطبیقی ادیان و اساطیر در شاهنامه فردوسی، خمسه نظامی و منطق الطیر. تهران: زوار.
  - سهروردی، شهاب‌الدین یحیی. (۱۳۸۰). مجموعه مصنفات فارسی شیخ اشراق. تصحیح و مقدمه سیدحسین نصر. تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
  - شاردن، ژان. (۱۳۷۲). سفرنامه شاردن (ترجمه اقبال یغمایی). تهران: توس.
  - شریفیان، بهزاد و اتونی، مهدی. (۱۳۹۰). کهن نمونه آب و کارکرد آن در اسطوره و حماسه. فصلنامه پژوهشی زبان و ادب فارسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد سمنان، ۳(۹)، ۱۰۷-۱۳۰.
  - شوالیه، ژان و گربران، آن. (۱۳۷۸). فرهنگ نمادها. سودابه فضایی، ج. ۱. تهران: جیحون.
  - شوالیه، ژان و گربران، آن. (۱۳۸۴). فرهنگ نمادها. سودابه فضایی، ج. ۲. تهران: جیحون.
  - طباطبایی، مهدی و مؤمنی، فاطمه. (۱۳۹۳). طهارت از منظر عارفان مسلمان. اندیشه دینی، ۱۴(۲)، ۳۳-۵۴.
  - طبرسی، فضل بن حسن. (۱۳۸۰). *الآداب الدینیة للخرائفة المعینیة*. تحقیق احمد عابدی، قم: زائر.
  - طبسی، محسن؛ انصاری، مجتبی؛ فخار تهرانی، فرهاد و طاووسی، محمود (۱۳۸۶). بازشناسی ویژگی‌های کالبدی گرمابه‌های ایران در دوره صفوی. هنرهای زیبا، ۲۹(۲)، ۴۹-۵۸.
  - طوسی، خواجه نصیرالدین. (۱۳۷۴). *آغاز و انجام*. مقدمه و شرح حسن حسن‌زاده آملی. تهران: انتشارات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
  - فراهیدی، خلیل بن احمد. (۱۴۱۰ ق.). *کتاب العین*. تصحیح مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، قم: هجرت.
  - فخار تهرانی، فرهاد. (۱۳۷۹). حمام در نظرگاه زمان. ص ۱۰ (۳۰)، ۹۴-۱۰۵.
  - قرآن کریم (۱۳۹۴). ترجمه محمد مهدی فولادوند، تهران: اسوه.
  - قرشی، سیدعلی‌اکبر. (۱۴۱۲ ق.). *قاموس قرآن*. تهران: دارالکتب الإسلامیة.
  - قرشی، امان‌الله. (۱۳۸۰). آب و کوه در اساطیر هند و ایرانی. تهران: هرمس.
  - کتاک، کنراد فیلیپ. (۱۳۸۶). *انسان‌شناسی: کشف تفاوت‌های انسانی* (ترجمه محسن ثلاثی). تهران: علمی.
  - کیانی، محمدیوسف. (۱۳۸۶). معماری ایرانی دوره اسلامی. تهران: سمت.
  - لطفی‌وند وحید، وحید. (۱۳۹۰). *پیدا/پیش و روند شکل‌گیری حمام‌های ایرانی-اسلامی، از اوایل اسلام تا سلجوقی*. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان.
  - مختاریان، بهار و شکر، سجاد. (۱۳۹۰). نقش فوج در آیین‌های وابسته به ایزدبانوی بزرگ در لرستان. نامه انسان‌شناسی، ۱(۱)، ۱۶-۲۸.
  - ملایی توانی، میثم و غلامپور، علیرضا. (۱۳۹۳). حمام و استحمام در فرهنگ ایرانیان عصر قاجار. مطالعات تاریخ فرهنگی، ۶(۲۱)، ۱۲۱-۱۴۸.
  - ممتحن‌الدوله، مهدی. (۱۳۵۳). *خاطرات ممتحن‌الدوله*. به کوشش حسینقلی خان شقاقی، تهران: امیرکبیر.
  - ورمارزن، مارتین. (۱۳۷۲). *آیین میترا* (ترجمه بزرگ نادرزاده). تهران: چشمه.
  - هوار، کلمان. (۱۳۷۹). *ایران و فرهنگ ایرانی* (ترجمه حسن انوشه). تهران: مجید.

- ابن‌سینا، ابوعلی حسین. (۱۳۶۶). *حی بن یقظان* (ترجمه و حاشیه‌نویسی عبدالواحد بن محمد جوزانی). تصحیح هانری کربن، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- ابن‌اسکندر، عنصرالمعالی کیکاووس. (۱۳۴۷). قابوس‌نامه. به کوشش غلام‌حسین یوسفی، تهران: بنگاه نشر و ترجمه کتاب.
- ابن‌بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۶). *امالی شیخ صدوق* (ترجمه محمدباقر کمره‌ای). تهران: دارالکتب الإسلامیة.
- اسدیان خرم‌آبادی، محمد. (۱۳۸۴). *آیین‌های گذر در ایران: بررسی تطبیقی آیین‌های ایرانی در حوزه‌های فرهنگ و جغرافیایی*. تهران: روشنان.
- الیاده، میرچا. (۱۳۷۵). *مقدس و نامقدس* (ترجمه نصرالله زنگویی). تهران: سروش.
- بایار، ژان پیر. (۱۳۷۶). *رمزپردازی آتش* (ترجمه جلال ستاری). تهران: مرکز.
- بهار، مهرداد. (۱۳۷۵). *پژوهشی در اساطیر ایران*. تهران: توس.
- بیات فرد و لاجوردی، فاطمه. (۱۳۹۵). استحاله و تغییر هستی‌شناختی در آیین‌های گذار. پژوهشنامه ادیان، ۱۰(۱۹)، ۲۱-۳۶.
- پولاک، یاکوب ادوارد. (۱۳۶۸). *سفرنامه پولاک: ایران و ایرانیان* (ترجمه کیکاووس جهانداری). تهران: خوارزمی.
- حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۰۹ ق.). *وسائل الشیعة*. قم: مؤسسه آل‌ال‌بیت علیهم‌السلام.
- دروویل، گاسپار. (۱۳۷۰). *سفر در ایران* (ترجمه منوچهر اعتماد مقدم). تهران: شب‌آوین.
- رضی، هاشم. (۱۳۷۶). *وندیداد*. تهران: فکر روز.
- رضی، هاشم. (۱۳۸۴). *آیین مغان: آموزه‌ها و مراسم و باورهای بنیادی*. تهران: سخن.
- رفیع‌فر، خدیجه و کمالو، جلال‌الدین. (۱۳۹۳). بررسی آیین حنابندان

- Boyce, M. (1991). Padyab and nerang: two Pahlavi terms further consider. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 54(2), 281-291.
- Campbell, J. (1949). *The Hero with a Thousand Faces* (Bollingen series 17). Princeton: Princeton University Press.
- Van Gennep, A. (1960). *The Rites of Passage* (M. Vizedom & G. Caffee, Trans.). Chicago: University of Chicago Press.
- Mayrhofer, M (1996). Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischum. Heidelberg: Winter verlang.
- Turner, V. (1967). *Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*. New York: Cornell University Press.
- Turner, V. (1972). *The Ritual Process*. Chicago: Aldine.
- Turner, V. (1974). *Dramas, Fields, and Metaphors: Symbolic Action in Human Society*. V. Turner, (Ed.). *SYMBOL, MYTH, AND RITUAL SERIES*. New York: Cornell University Press.

COPYRIGHTS

Copyright for this article is retained by the author(s), with publication rights granted to the Bagh-e Nazar Journal. This is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

نحوه ارجاع به این مقاله:

کاظمی شیشوان، مهروش و بایبوردی، مهسا (۱۳۹۸). نقش آیین گذار در ساختار کالبدی حمام‌های عمومی ایران. باغ نظر، ۷۹(۷)، ۳۹-۵۰.

DOI: 10.22034/bagh.2019.136094.3636
 URL: http://www.bagh-sj.com/article_98943.html

